

SOBRE EL LLENGUATGE ECONÒMIC, LEGAL I SOCIAL ALS DOCUMENTS PROCESSALS DE FINALS DEL SEGLE XV

per Jordi VENTURA i SUBIRATS

Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales.
Universitat de Barcelona

Ja fa un cert temps, Germà Colon em recordava, en un dels seus treballs, la col·laboració que podia i havia d'existir entre els historiadors i els filòlegs, per tal de resseguir el tresor lingüístic del nostre passat i enriquir els nostres coneixements actuals. Al llarg dels anys, sempre he procurat tenir-ho en compte, ja fos fent remarcar el lèxic i les expressions poc o no gens conegudes que trobava, ja fos explicant degudament algun sentit diferent, o més clar, que es derivava del resultat de les meves recerques.

Ara ja ha fet trenta-un anys des que, a les planes d'un *Serra d'Or* incipient,¹ vaig presentar l'ús dels topònims occitans en la seva forma occitana (o catalana, quan ja hi era als nostres clàssics) en comptes de la francesa. En tornar de quasi dos lustres de residència a l'estranger, em sobtava de veure que personatges com Ramon d'Abadal, o Santiago Sobrequés i Vidal, fessin imprimir *Béziers*, *Limoges* o *Nîmes* (amb l'accent circumflex), per només citar aquests tres exemples. A mesura que, a través de diverses obres,² anava difonent aquell principi d'honestetat lingüística, vaig tenir la sort de ser escoltat fins i tot a la Universitat (on un departament acabà presentant el canvi d'ortografia com «una característica desenrotllada per la seva escola»). I sobretot, per Max Cahner, que l'adoptà per a la *Gran*

1. De fet, el primer intent ja fou amb un article defensant l'ús correcte en català dels topònims occitans, publicat al seu predecessor, *Germinabit*, just abans de la fusió definitiva amb *Serra d'Or*, l'octubre del 1959.

2. A més de nombrosos articles de l'època, potser val la pena de citar *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*, Barcelona 1960. *Alfons el Cast, el primer comte-rei*, Barcelona 1961. *Les cultures minoritàries europees*, Barcelona 1963. I de manera especial, vid. el mapa d'Occitània a *Els catalans i l'occitanisme*, Barcelona 1964.

Enciclopèdia Catalana i, és clar, a d'altres publicacions. Això m'ajudà a atrevir-me a propugnar el pas següent, que es derivava de tot allò. O sigui, escriure com cal, i no pas a l'espanyola o a la francesa, els noms de lloc de la resta del món que, com no hauríem hagut d'oblidar, posseeixen una llengua pròpia.

Una llarga freqüentació dels milers de lligalls que componen els arxius inquisitorials conservats a diversos indrets de la península m'ha proporcionat una collita, no excessiva però sí prou abundant, de paraules insuficientment conegudes, emprades al nostre lèxic ara fa —almenys— mig mil·lenni. Com és lògic, als documents processals surten tota mena de vocables, alguns dels quals ha resultat que, o bé eren inèdits pel que fa als diccionaris, o bé que, pel context en què apareixien, ens poden ajudar a comprendre millor el sentit que havien tingut. També serveixen per donar-nos una data d'ús molt més antiga del que hom havia suposat.

Per tal de considerar-los breument, podem classificar-los en els apartats següents: llenguatge judicial, llenguatge de l'economia, llenguatge col·loquial.

LLENGUATGE JUDICIAL

Encara vaig reeixir a incloure a la *Gran Enciclopèdia Catalana* alguns mots específics del lèxic processal propi del *sant ofici*. Com ara *relapse*, que passà així, amb una definició un tant modificada: «que recau en una heretgia de la qual havia abjurat. Al tribunal de la inquisició el relapse mereixia automàticament l'empresonament, i a partir de mitjan segle XIII havia d'ésser condemnat a mort i relaxat. Tanmateix, a la pràctica, hi ha-gué heretges reconciliats dues i tres vegades».

O com *clamosa*, que acabàrem per definir d'aquesta manera: «Acusació que el fiscal de la inquisició presentava contra els sospitosos en la fe catòlica, amb demanda d'empresonament, acompanyada per les denúncies i les proves que la justificaven.»³ Com podem suposar, *clamosa* (o, més exactament, *clamosa insinuació*, que és com ja apareix a l'*Alcover-Moll*, dins d'un altre context) és una paraula d'origen culte, com és lògic esperar a la terminologia jurídica de l'època i com ho són, igualment, moltes de les paraules que el tribunal introduí al nostre llenguatge processal. Algunes, com *relaxar* (*al braç seglar*), podem dir que gairebé mai no s'havien mogut dels diccionaris. Però em penso que encara en podria donar d'altres com a exemples, escollides al llenguatge usitat pel *sant ofici*.

Ja hem pogut notar abans una forma del verb *reconciliar*, que llavors

3. Capítol XXIX, pp. 133-135 del volum I de la nostra tesi doctoral, *La Inquisición española y los judíos conversos barceloneses. Siglos XV y XVI*. Barcelona, gener del 1973.

també volíem introduir; però que, «per raons que ara no són del cas», no fou possible. I tanmateix, ja es trobava a l'*Alcover-Moll*, amb exemples de Muntaner i del *Tirant*; i, més concretament per al sentit que ara ens ocupa, a base d'un document solleric de la primera meitat del segle XVIII. La reconciliació, en el llenguatge judicial eclesiàstic, era l'acte mitjançant el qual un heretge era reintegrat al si de l'Església catòlica.

Al tribunal del *sant ofici*, les confessions, tant si eren espontànies com si eren proferides després de l'arrestació, per tal de ser considerades vàlides havien de comportar un penediment, la renúncia dels errors i la demanda d'admissió a la unió de l'Església. Baldament fossin, com eren, de mena judicial, compartien una característica amb la confessió sacramental. I era que calia que fossin plenes i completes. Tots i cadascun dels errors comesos eren, per separat, transgressions de la llei. I com a tals, calia enumerar-los un per un. Cap omissió no era tolerada, altrament la confessió no aprofitava per a res, i el reu era considerat *ficte*, simulat, i *diminut*. Per tant, li calia posar al descobert totes les seves infraccions a la llei eclesiàstica i delatar els seus «còmplices» a la comissió dels actes enumerats.

Ja des del 1484, les *Instrucciones* donades per Torquemada i els seus associats assenyalaven que calia tractar els *diminuts* com a *impenitents*, que havien de ser perseguits si sorgia cap testimoni addicional que demostrava que havien omès algun fet que els concernís, tant ells com d'altres.

Per tant, ja des d'aquella dècada del 1480, trobem totes aquestes expressions als documents processals i a les sentències. El mateix passa amb el mot *negatiu*. Tan greu com ser *diminut* era ser *negatiu*. És a dir, negar fermament la seva culpa, quan hi havia almenys dos testimonis —i no era difícil trobar-los— que implicuessin l'acusat. El resultat solia ser una sentència de mort, per al *negatiu impenitent*, sovint només retardada quan podien utilitzar-lo per tal d'inculpar d'altres persones.

Un terme que, sens dubte, ja era utilitzat des del segle XIII amb un ús privatiu del tribunal, era el d'*edicte*. A la dècada del 1480, els oficials del *sant ofici* li donaren un nou contingut que, a efectes pràctics, es traduï en una eficàcia superior a nivell judicial. De primer, hi hagué l'*edicte de gràcia* i, més tard, de manera perdurable, l'*edicte de fe*. Hi ha hagut una tendència freqüent a confondre el significat d'ambdues expressions. Tanmateix, no representaven ben bé el mateix.⁴

Cada cop que uns nous inquisidors prenen possessió del tribunal al què eren nomenats, disposaven del privilegi de publicar un «terme de gràcia», d'una duració de trenta a quaranta dies, al qual tothom podia acollir-se per denunciar els errors que recordés, ja fossin seus o d'altres.

Als qui s'hi acollien, l'*edicte de gràcia* els assegurava que, si ho feien amb contrició i un desig veritable d'abjurar, serien tractats caritativament, els donarien una penitència saludable i no els condemnarien ni a mort, ni

4. *Idem*, capítol xxviii, pp. 131 i 132 del volum I.

a presó perpètua ni a confiscació total dels seus béns. Però el tribunal tenia, i exercia, el dret a calcular el valor del que posseïen els *confessants* i fer-los pagar com a penyora una part substancial d'aquelles propietats.

Però els grups objecte de la inquisició, sobretot la capa social dels conversos d'origen jueu, aviat aprengueren a malfiar-se d'aquella mena d'*avantatges*, ja que a base de les seves declaracions —sovint incompletes— els podien considerar com a relapses i, per aquest fet, condemnables a penes de vegades molt dures. De manera que, cap a començaments del segle XVI, els dirigents del tribunal espanyol substituïren el sistema anterior per l'anomenat *edicte de fe*, que suprimia l'antic «període de gràcia».

La proclamació solemne de l'*edicte*, a la qual tot el poble era convocat, anava acompanyada per tot un seguit d'actes impressionants, com eren una processó de la clerecia local, el toc de campanes i l'amenaça dels anatemes més severos contra tots els qui gosessin escapolir-se dels seus deures envers el tribunal.

L'*edicte de fe* seria proclamat anualment a les seus dels tribunals, o bé cada cop que un inquisidor visités oficialment un dels districtes de la seva jurisdicció. Consistia en l'enumeració, bastant prolixa, de les pràctiques i les ofenses que podien ser comeses contra la religió oficial. Ensenms amb la comminació més solemne perquè —dins d'un espai de temps determinat— la població collaborés amb l'organisme de la fe, delatant qualsevol coneixement que en tinguessin, tant per part d'ells, o dels seus, com per part de les persones que els envoltaven.

Afortunadament, de la paraula espanyola *sambenito* («capotillo o escapulario que se ponía a los penitentes reconciliados por el tribunal de la Inquisición») en el català modern se n'havia perdut el rastre. El diccionari *Albertí* l'havia traduït com a «capot que duïen els penitents de la Inquisició». L'equivalència no era coneguda; però, almenys, els autors responsables com ell evitaven tot el seguit de falsificacions lamentables dels seixanta anys precedents. Goso, doncs, pensar que fou la publicació de les meves recerques sobre temes inquisitorials la que tornà a fer circular el mot *gramalleta* entre els qui podien necessitar el seu ús.⁵ Ensenms amb el sinònim *samarreta* (en aquesta accepció particular, naturalment) comunicarem (o recordarem) *gramalleta* a la *Gran Enciclopèdia Catalana*, on ambdós mots foren inclosos, amb una definició per al primer, que redactarem així: «gramalla infamant que portaven els condemnats per la inquisició».

Però és el cas que, llavors, no ens semblà adient de multiplicar els sinònims de l'equivalent de *sambenito*, dels quals puc ara (o podia) afegir-ne dos més: *mantell* i *manteta*, amb significat idèntic als anteriors, en aquesta accepció. És possible que, per part dels sectors socials, hi hagués una pre-

5. *Sambenet* escrivia, encara, Miquel FORTEZA el 1970. Per exemple, a la p. 16 de la seva obra *Els descendents dels jueus conversos de Mallorca. Quatre mots de la veritat*, Ciutat de Mallorca, 1970. Vid. nota 24 d'aquest mateix article.

ferència determinada per a l'ús d'una paraula o bé una altra. Però que *manteta* i *samarreta* eren considerats sinònims, ho veiem per una frase pronunciada a Tortosa el novembre del 1492: «en lo temps que portava la manteta, anà a Fragua o Arbecha, e anà sens samarreta».

Gramalleta (però no *samarreta*) havia estat degudament enregistrat a l'*Alcover-Moll*, a base de la reproducció d'un document del 1502. Haig d'assenyalar, en canvi, que tant per al vocable *gramalleta* com per als altres tres, els conec documentalment almenys ja des de la dècada del 1480; i amb uns orígens clarament populars.⁶

A l'època, la tortura era una pràctica judicial corrent. Amb el temps, i per sort, se'ns han oblidat els noms dels turments més usuals, que, per una raó o una altra, hom aplicava també entre nosaltres. El problema és que, en haver de parlar-ne, els nostres autors fan servir les paraules espanyoles, com són ara *garrucha* i *potro*.

La *garrucha* consistia a lligar les mans dels pres darrera de l'esquena i, llavors, anar-lo aixecant de terra per mitjà d'una altra corda lligada als canells. Per tal d'intensificar-ne l'eficàcia podia fer-se, a més, amb l'afegit d'unes pedres lligades als peus de la víctima. Solien mantenir-lo en l'aire tant de temps com volien o ho permetia la salut de l'inculpat; afuixant o estirant la corda alternativament. O bé, de vegades, deixant-lo caure sobtadament, amb una sotregada. Per als torturadors, els avantatges d'aquest mètode eren que es tractava d'una operació senzilla i fàcil de preparar.

Al turment del *potro*, col·locaven la víctima damunt d'una mena de cavallet. Tot al través, com si fos una escala, tenia uns quants graons de vores molt esmolades. Era esbiaixat, de manera que el cap del pres es trobava a un nivell més baix que els peus. Li lligaven els braços i les cames als costats del cavallet, amb uns cordills tan prims que tallaven. Mentre que, amb d'altres cordills al voltant dels braços, a dalt i a baix de les cuixes i del panxell de les cames, feien com un torniquet que anava penetrant dins de la carn, més o menys profundament.

En català, i en documents almenys tan antics com la dècada del 1480, el nom de la *garrucha* era «*corriola*», i, el del *potro*, era «*escala*».

El mot *pernejar* pertany, certament, al llenguatge col·loquial, encara que el seu origen sigui precisament d'origen judicial. La definició que en fa l'*Alcover-Moll* és: «donar pernades, moure violentament les cames o donar cops amb les cames».

Acceptat al *Fabra* i a la *Gran Enciclopèdia Catalana*, l'*Alcover-Moll* ens el dóna com a només existent als parlars orientals, occidentals i mallorquins. Mentre que el *Coromines*, que el cita com a present a Mallorca, i «també al Principat», el documenta com a usat pel lleidatà Santamaria, i a Menorca. Si no erro, l'esment més antic que dóna seria, tot al més, del segle XVIII.

6. Aquesta peculiar «peça de vestir» inquisitorial la trobem esmentada a Mallorca el 1488, sota la forma *samarra* (*çamarra*).

En canvi, l'he trobat a un procés del 1492, posat en boca d'una persona nascuda a València, i habitant a aquesta ciutat. La frase on apareix el mot, pronunciada amb motiu d'una amenaça, és la següent: «Encara lo veja yo pernejar en la forqua».

LLENGUATGE DE L'ECONOMIA

Les operacions de mena econòmica a què, immediatament, es veié abocada l'activitat del *sant ofici* fan que no manqui a la seva documentació el lèxic de l'economia. Al principi, com a d'altres temàtiques, és la nostra llengua la que hi predomina. Hereus d'una llarga tradició cancelleresca i oficial, als primers anys d'activitat del tribunal espanyol els responsables foren gent autòctona, de manera que el seu vocabulari és l'establert des d'èpoques ben antigues. Abunden, doncs, expressions com *partida*, *pensions* de censal, *dates* i *rebudes*, o *postilla*, *fer notament* i *posar dubtes* (en els reports dels oïdors de comptes). Tots força coneguts.

No gaire més tard, els funcionaris tramesos per la corona espanyola ja foren gent forastera i, per tant, si bé les paraules de l'economia abunden a la documentació que ens ha arribat d'ells, ja no tenen cabuda a la temàtica d'aquest article.

Pel que fa a l'aportació de mots catalans pròpiament dits, en trobo alguns d'escrits més correctament com ara *fil* <1> *en puà*; i alguns que confirmen les dades que, fins ara, ja coneixíem documentalment, com *pimentera*. N'hi ha d'altres que, tot i verificar-ne totalment la lectura paleogràfica, no els trobo enlloc i el context no m'acaba de dir del tot el que significaven. Per això, i pel fet de ser singulars, no gosó incloure'ls ara.

En donar compte, sobretot, dels canvis monetaris que havien d'efectuar les rectories del tribunal trobem el mot *desavenç* (*desavanç*). Conservat actualment als nostres diccionaris, el trobem definit com a significat la «diferència entre els guanys i les despeses quan aquestes són superiors a aquells» (GEC), definició del tot similar a la del *Fabra*. O «acte de desavançar, retrocés en els negocis, minva del guany». (*Alcover-Moll*).

Avui mai no l'he vist utilitzar a cap de les nostres —poquíssimes— publicacions d'economia. I tanmateix l'italià, que els ulemes de la llengua segueixen massa quan es tracta d'adaptar o adoptar gentilicis, ha conservat *disavanzo*, equivalent del nostre vocable antic. El mot té una vigència ben actual, i el veiem ben sovint a les pàgines de les publicacions italianes especialitzades en economia.

Els diccionaris espanyols i francesos solen traduir-lo per *dèficit*, o *passiu*. Mentre que els anglesos, més complets, tot i incloure aquestes dues accepcions, afegeixen a la traducció de *disavanzo* les de *pèrdua* i *perjudici*, que s'acosten del tot al significat que tenia *desavenç* a finals del segle xv, entre 1497 i 1499. Amb el sentit que, em sembla, encara podria tenir.

De manera consemblant, he trobat la paraula *recort* (record), no entra als nostres diccionaris. Pel context en què és utilitzada, em sembla clar que tenia el mateix significat que l'actual vocable anglès *record*. Concretament, en el sentit d'arxius o de registres, de control de determinades activitats econòmiques. Financeres, en aquest esment del 1502, referit a una família de potentats conversos de València: «recort de la taula dels Roy-ços».

A les últimes dècades, el concepte d'història econòmica s'ha anat ampliant fins a incloure-hi els coneixements que es refereixen a la ciència, l'energia, la moneda i el diner (encara hi ha qui li convé dubtar-ne); i també, finalment, l'alimentació. Sense que hàgim d'estendre'ns ara sobre el fet que tot país amb una història pròpia sol tenir, igualment, una cuina pròpia, sí que recordarem els lligams que han existit entre els nostres sistemes econòmics i el món de la nutrició. La nostra cuina d'ara fa mig mil·lenni disposava d'una força extraordinària, que li donà un renom d'abast europeu, que ha perdurat fins no fa gaire. I que, fins als darrers decennis, ha demostrat tenir un gran poder d'assimilació de plats d'altres cuines. La francesa i la italiana, ben segur; i, més antigament, l'occitana, la jueva i, en certa manera, la sarraina.

En raó de l'època dels documents en què em baso ara, hi pot haver un cert predomini de mots culinàris emprats per la capa conversa catalano-parlant. Però no tot eren menges privatives dels jueus, ja que he trobat una quantitat relativament apreciable de mots pertanyents al cabal conjunt de la societat en què vivien.

Comencem per les que ja eren conegudes, de les quals en destacarem tres: *avellanat*, *raïm de negrella* i *xufla*.

La primera la tenim al diccionari *Alcover-Moll*, amb la definició següent: «Menja que es fa d'avellanes torrades, mesclades amb nous, vermells d'ou, sucre, sal i espècies, cuit tot amb aigua». Així és com seria viu a Mallorca, tot i que el diccionari esmenta un document del segle XIV, publicat per Josep Maria Roca.⁷ La nostra referència és de l'any 1487: e après sopàvem ous i scudelles de avellanat». Podem suposar que, per la data, aquell potatge devia preparar-se de manera consemblant a la que ens dona el *Libre del coch*, que deu ser anterior al 1491: «Les ametlles pendràs que sien torrades e netes e blanques, e axí mateix pren avellanes que sien torrades e blanques e netes, e picaràs tot açò en un morter a poch a poch de manera que no fassen oli. E si-n feien, mulla tu lavors sovint lo box en aygua-ros que sie fina. E après, quant sien picades, destemprar-ho has ab brou de gallines. E, quant sia fet, passar-ho has per stamenya. E, com ho hauràs passat, met-ho en la olla per a bullir. E met-hi per lo semblant bona quantitat de sucre en la olla. E après vaja a bullir ensemps. E mena tostemps ab huna menadora de fust fins que sie ben cuyt e tornat ben espès.

7. *La Medicina Catalana en temps del Rey Martí*. Barcelona, 1919.

E après tasta-u que sàpia aygua-ros. E, quant sia cuyt, fes que repès un poch. E fes escudelles e posa-y damunt sucre fi.»⁸

Cap a la mateixa època, també apareix l'esment del *raïm de negrella*, «varietat de raïm negral», o sigui que és de pell negra. Ara, ja el podem datar —almenys— de finals del segle xv.

Quant a *xuflla* o *xufa*, l'Alcover-Moll hi dedica un article prou llarg i interessant, on els esments documentals que dóna són tots d'una data ben recent. Nosaltres el trobem a un document de maig del 1500, pronunciat a València però per un apotecari catalanoparlant d'Oriola: «tragerem allí collació de *chufes*».

Dels mots desconeguts als diccionaris, destaquem-ne ara quatre: *alborània*, *arrucaques*, *brecat* i *castanyat*.

Comencem pel *castanyat*. No el trobo als diccionaris, ni tampoc als llibres de cuina. Però no crec pas que sigui aventurat suposar que devien preparar-lo de manera igual, o molt semblant, a la que acabem de reproduir per a l'*avellanat*.⁹

L'*alborània* tampoc no l'he trobada, i l'única paraula que la recorda podria ser el topònim *Alboraia*. Tal vegada podria venir d'aquesta població? El fet és que no ho sé pas. L'esment documental és del 1491; i s'hi refereix així: «sopam una alborània de pollastres e de cogombres».

El nom desconegut d'una altra menja és *arrucaques*. A la mateixa època que ens ocupa, la trobem en un document lligada amb el mot *torrat*, que suposo (i només suposo) és la mateixa que la preparació de cigrons torrats feta a la zona del País Valencià. L'esment sembla assenyalar-nos com es feien les *arrucaques*: «turrats i arrucaques fetes ab ous i salses».

I, finalment, *brecat*, que em planteja alguna complicació més. L'esment és de març del 1489: L'*Alcover-Moll* no inclou aquesta paraula. Però sí que porta *brecà*, *brecació* i *brecar*, amb el sentit de «minva» i de «l'acte de disminuir la matèria o contingut d'una cosa». Totes les tres paraules del DCVB provenen del *Diccionario Valenciano-Castellano*, de Carles Ros. Al *Coronimes*, no hi és.

Penso, en tot cas, que amb aquestes definicions —d'un diccionari valencià, a més— podem deduir amb versemblança com es confeccionava el plat. La documentació de finals del segle xv podria confirmar-nos la presència més antiga, al País Valencià, del vocable recollit per Carles Ros.¹⁰ Si doncs no es tractava d'una mala transcripció de l'escrivà per *brescat* (o *broschat*). Però el document és únic; i, és clar, el context no ens dóna cap altra mena d'indici.

Quant a les menges típicament jueves, en tenim sobretot dues. I tant

8. *Mestre Robert. Libre del Coch*. Edició a cura de Veronika LEIMGRUBER. Barcelona, 1977. P. 47, apartat 50.

9. O potser com l'ametllat, que descriu el mateix llibre, pp. 47 i 48, apartat 51.

10. *Diccionario Valenciano-Castellano*. Publicat a València el 1764.

l'una com l'altra eren indicis vehements que el qui les preparava, o les menjava, era adepte del judaisme.

L'una, *hamí* o *hamin*, vaig fer-la notar per primera vegada el 1977; perquè, de fet, ja la teníem present en un clàssic del segle xv. Fou al llibre *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, premiat amb el *Joan Fuster* d'assaig als Premis Octubre d'aquell any, i editat a principis de l'any següent, 1978.¹¹ Heus ací el que vaig escriure llavors:

«Així mateix, en la sua casa, Damiata, muller del dit Francesc Allepús, los divendres al vespre aparellava cassoles d'*amamí*, i d'aquelles menjava lo dit mestre Allepús, amb sa muller, lo divendres al vespre; i lo dissabte les menjava fredes.

»Aquesta menja, que el document anomena *amamí*, és el conegut *hamin*, encara avui cuinat en divendres cap al tard, efectivament, per les cases jueves, almenys les d'origen sefardita. És la mena de menjar a què alludia Jaume Roig en els versos que ja hem citat:

*cuinen divendres / amb faves tendres / cebes e alls, /
carn a tassalls, / galls e hannins.*

»Efectivament, també, com és sabut, els jueus religiosos no poden fer cap mena de treball el dia de dissabte, o sigui des de la posta de sol de divendres fins a la posta de sol del dissabte següent, així que es veuen en el cel tres estrelles —diuen els rabins als xiquets quan els ensenyen els costums ancestrals. Per això (si era així), diu el document que el metge Allepús en dissabte “les menjava fredes”, ja que encendre foc és una altra mena de treball.»¹²

Em sembla que la cita és prou llarga. De fet, ocupava ben bé mitja pàgina del meu llibre del 1978. Amb tot, tres anys i mig després —i a la mateixa col·lecció—, algú pretengué apropiari-se la descoberta. Però la frase del *Llibre dels Feits*,¹³ de Jaume I, que adoptà com a divisa, no ha de ser pas bona per a tothom: «Més val qui <ho> devina que qui ho cerca.» Ja que, com aviat demostrarem, i com deia un altre clàssic, *Curial*: «Alguns, per via d'indicis, volen devinar ço que no saben.»¹⁴

És curiós que Roc Chabàs, l'editor meritori de l'*Spill* de Jaume Roig, a principis d'aquest segle, en no saber —com és obvi— el que significava aquell mot misteriós ortografiat *hannins* (o potser ja era *hamins*?), tirés pel

11. Eliseu Climent, editor. Sèrie «la unitat», núm. 38, València, 1978.

12. *Op. cit.*, pp. 116 i 117.

13. *Les quatre grans cròniques*. Edició a cura de Ferran SOLDEVILA, Barcelona, 1971. Capítol 193, p. 85.

14. *Curial y Güelfa*. Barcelona, 1901, l. I, 4.

dret i el traduís per *ànecs*.¹⁵ Francesc Almela i Vives, a la seva edició del 1928, el seguí sense plantejar-se cap més indagació personal.¹⁶ Una nova edició, de novembre del 1978, els seguí ambdós de molt més a prop.¹⁷ Quan, realment, i fixant-nos només en el text, ja resultà clar que l'autor s'estava referint a una menja especial, preparada per les descendents de jueus conversos de la ciutat de València.

En fer el seu únic comentari propi al respecte, Dolors Bramon escrivia el desembre del 1981: «L'errada de l'Alcover-Moll encara resulta més curiosa pel fet que l'ànec constitueix una menja prohibida pel Talmud.»¹⁸ Si em baso en el que diuen el rabí Albert M. Shulman, els rabins Yacov Newman i Gavriel Sivan, així com el *Shulhan Arukh* de la tradició sefardí, escrit pel rabí Yossef Caro i editat novellament pel també rabí Abraham M. Hassan, l'errada —grossa del tot— és d'aquesta autora titulada en semítiques. Perquè els ànecs domèstics (i l'oca) són volateria tradicionalment permesa als jueus practicants. D'on deu haver tret la seva idea contrària? Tal vegada, seguint el seu costum, volgué *devinar* la cerca d'altri i, com que no encertà a trobar-la, errà.

Recordem, finalment, que segons els llocs, i probablement els orígens, dels conversos en qüestió, els documents ens donen diversament el nom del *hamin*: *hamí*, *amí*, *afamí*, etc.

Potser no s'esdevindrà el mateix amb el que puc dir sobre el nom d'una altra menja típica dels conversos jueus, que —ara— també faig notar per primera vegada. Em refereixo al plat que ells anomenaven *arnavi* (escrit, de vegades, *arnabí*), que sorgeix als documents prou més sovint que *hamin* i, gairebé sempre, acompanyant-lo.

Penso que el podem relacionar directament amb *arnavi*, mot del qual el *Coromines* no parla, però sí que l'incloua el diccionari Aguiló, citant precisament un document del segle xv: «caçoles de arnauí e altres menjars». Frase esmentada pel diccionari *Alcover-Moll*, que lliga el mot amb *arnadí*, paraula usitada a València, Cullera i Benigànim: «plat dolç que es fa de carabassa cuita al forn amb sucre, canyella, ametlles i pinyons, i que és propi de la Setmana Santa».

La Gran Enciclopèdia Catalana s'ha fet un eco exacte del mot i de la seva definició: «*arnadí* <val> m. Pastís de carbassa cuit al forn, pastat amb sucre, pinyons i canyella».

15. *Spill o Libre de les Dones*, per mestre Jacme Roig (1401-1478). «Edició crítica con las variantes de todas las publicadas y las del Ms. de la Vaticana, prólogo, estudios y comentarios por Roque Chabás». Barcelona, 1905.

16. Col·lecció «Els Nostres Clàssics», xxi, Barcelona, 1928, p. 118, línia 11 i p. 259 (on, sens dubte per error d'impremta, trobem escrit *hanning*).

17. *Spill o Libre de les Dones*, a cura de Marina GUSTÀ, pròleg de Joaquim BERGÉS. «Les millors obres de la literatura catalana», núm. 3, p. 232.

18. Dolors BRAMON, *Contra moros i jueus*, València, desembre del 1981, p. 169.

No ens sembla pas que la composició del plat medieval coincidís amb aquesta de la menja actual, que més aviat constitueix unes postres. Tota la documentació ens assenyalava que el plat venia a ser compost, essencialment, per tonyina i albergínies i, probablement, també ous i salses, amb d'altres possibles additaments. Segons el mateix diccionari *Alcover-Moll*, l'etimologia seria «desconeguda; potser de l'àrab *garnati*, de Granada». El qual, ben evidentment, no ens resol gaire la qüestió.

Trobem més sovint l'esment de l'*arnavi* que no pas del *hamin*, en una proporció de 4 a 1, com a mínim. Per tant, podríem donar, de manera ben prolixa, una llista dels seus esments documentals, palesant fora de tot dubte que l'*arnavi* era un plat típicament judaïc i que així el considerava tothom aleshores. De tal manera que, quan els inquisidors volien indagar més sobre persones «violentament sospitoses» de criptojudaisme —com fou el cas amb el catedràtic de medicina Francesc Allepús— demanaven si a casa seva preparaven l'*arnavi* amb finalitats rituals. Direm només que el mot el tenim documentat, al País Valencià, a la dècada del 1480; però que, sens dubte, té un origen i un ús força més antic.

EL LLENGUATGE SOCIAL

Ja és quasi banal el fet de dir que els humans són, abans que res, uns éssers socials. Un dels trets amb què es manifesta sobretot el caràcter social humà és, de ben segur, l'instint que empeny els individus —agrupats dins d'un mateix espai— a donar relleu a les particularitats que els uneixen, per tal d'oposar-les a les dels qui no presenten unes particularitats tan semblants. Dins del grup social, el llenguatge exerceix un paper d'una importància primordial. És el lligam més fort que uneix els membres del grup; i és, alhora, el símbol i la salvaguarda de la seva comunitat. És un lligam nascut de la comunitat de vida i d'ocupacions, de necessitats i d'interessos. I la seva força és molt més gran encara quan li pertoca enfrontar-se amb algun altre grup que té unes sensibilitats diferents que, més sovint que res, li són totalment alienes.

Però, com és sempre el cas, el llenguatge és alhora un i múltiple. És el mateix al si d'un grup determinat i, no gensmenys, es diversifica considerablement, segons els individus que el parlen. També és un fet que no és ben bé el mateix entre un grup social i un altre, entre la gent d'un ofici i la d'una altra activitat laboral. Per això, quan ens ocupem ara del llenguatge social i col·loquial, pensem alhora en un llenguatge comú entre conversos i *cristians de natura* (els *cristianos viejos* de l'espanyol, mal traduïts per *cristians vells*); discriminem tenint en compte algunes de les expressions que els eren aplicades amb exclusivitat; i separem les d'àmbit més restringit encara, les que només eren usitades al si de la seva comunitat, petita i

assetjada. Tot barrejat, a l'ensem, en aspectes socials o col·loquials, de distincions tènuament subtils.

Comencem, doncs, pels mots que es referien als conversos, més concretament. I d'entre tots, el del delictes que, a tort o a raó, o tot alhora, els acusaven d'estar cometent: *judaitzar*. Els nostres diccionaris adopten la forma culta *judaitzar* (*judaitzant*). Potser no foren alienes a aquesta decisió algunes de les «troballes» que, ignorant les expressions contingudes a la documentació més antiga, foren proposades per alguns dels nostres autors. Com ara Francesc Carreras Candi, que tragué *jubeissant*.¹⁹ En tot cas, l'únic exemple que ens en dona l'*Alcover-Moll* prové d'un procés fet a Barcelona l'any 1496: «apartaran²⁰ de si dita heretgia e apostasia de judeizar». La paraula la trobarem, precisament, no en una expressió col·loquial, sinó dins del text d'una sentència pronunciada a Barcelona l'any esmentat.²¹ Un cultisme, doncs.

Encara que, ja en aquell mateix llibre, i amb dates anteriors, l'haurien poguda trobar semblantment en una altra sentència, pronunciada a Tarragona el 1489: *judeizar*. I també a l'incunable que reproduïa la sentència pronunciada a Àvila, el 1491, contra el suposat assassí supersticiós de l'anomenat *santo niño de la Guardia: judaizat*.²²

A nivell popular, les expressions foren més variades. De moment, hi hem trobat *juatizar*, *juetizar* i *judetizar*. I alguns derivats més del *iudeus* originari, com *juedesca*, adjectiu amb el sentit de «cosa pròpia dels jueus». I sobretot, *juateries*, amb el significat d'«acció pròpia de jueus». Si no erro, podria ser un equivalent de l'espanyol *judiada*, avui sortosament oblidat entre nosaltres, i per al qual només teníem a Mallorca l'expressió —molt localitzada— de *xuetada*: «com me fos manat per aquell que no usàs de juateries e maldats».

I finalment, una confirmació addicional que l'expressió *juetó* era ben viva cap a finals del segle xv (com ho demostren, també, d'altres documents concellerescos contemporanis). Amb el significat de jueu petit, el trobem a Tortosa el 1489: «en lo dit temps veu que un juatone, lo qual no sap qui era, venia dos o tres vegades l'any a la casa». Tenen, doncs, raó els qui presenten el vocable com a origen del famós *xueta*, baldament alguns

19. Comença per fer-ho, precisament, al títol dels seus articles dels *Estudis Universitaris Catalans*: «Evolució històrica dels juheus y juheissants barcelonins». Volum III (1909), pp. 404-428 i 498-522; volum IV (1910), pp. 45-65 i 359-373.

20. Per error d'impremta reproduïren *apartaren*.

21. *Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, volum XXVIII, *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell*, editats per Manuel de BOFARULL, Barcelona, 1863, p. 113.

22. *Op. cit.*, pp. 36 i 69, respectivament.

filòlegs n'hagin volgut dubtar.²³ I encara que, com diu J. Coromines, «en els ambients reaccionaris mallorquins» hagin jugat a base d'una derivació suposada de *xuia* (xulla).²⁴

Lligat directament amb l'anterior, tenim el mot *marrà*, documentat al segon terç del segle XV, però molt probablement d'origen foraster. El Coromines ens diu²⁵ que «és mot d'origen aràbic, referent al menjar prohibit», i ens remet «a l'article extens del DCEC/DECH»,²⁶ la seva obra anterior sobre etimologies de la llengua espanyola. On, efectivament, decideix que la paraula *marrano* de l'espanyol fou «probablement tomada del ár(abe) *mábram* (*mabrán* en pronunciación vulgar) "cosa prohibida", por la interdicción que imponía la religión musulmana a la carne de cerdo».²⁷ Així deu ser, segurament, ja que així ho diu un especialista. I per consegüent, tal com hem anat fent fins ara, només afegirem allò que hem pogut espigolar sobre el tema.

J. Coromines ens diu, també, que el terme *marrano* «del castellano pasó, como nombre de los judaizantes y moriscos relapsos, no sólo a los idiomas de allende el Pirineo, sino también el port(*ugués*) y cat(*alán*), como revela la terminación del vocablo, ajena a ambos idiomas».

Més que no pas als «judaizantes relapsos» es deu referir, suposo, als descendents de jueus conversos; altrament, haurien tingut un nombre ben excessiu de persones recaigudes en un «delicte» de què havien estat absoltes. Però, efectivament, deixant de banda els *moriscos*, els diversos cops en què he trobat el mot *marrano*, mai no ha estat en una forma que pogués semblar del tot autòctona. Llevat, és clar, de les formes femenines, que és totalment impossible de destriar si són espanyoles o bé si són catalanes.

Seguint sempre amb el text de l'article susdit de J. Coromines, pel que sabem no és exacta l'afirmació que «la idea de separar las dos ac(*epcione*)s había nacido de la infortunada ocurrencia de Mariana de traducir arbitrariamente por "sea anatema, *marrano* y descomulgado" la fórmula latina *anathema maranatha sit*, donde el aramaico *maranatha*, "maldición", nada tiene en común, por el origen ni siquiera por el sentido con *marrano*, improprio vulgar lanzado no contra los herejes o descomulgados, sino contra los conversos sospechosos de ser relapsos».

Tenim proves fefaents que la idea no s'inicià pas amb Mariana; ja que,

23. Així, A. GARCÍA DE DIEGO, «Etimologías españolas», *Revista de Filología Española*, VII, pp. 113 i ss.

24. És clar que ens estem referint a l'obra de Joan COROMINES I VIGNEAUX, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Volum IV (1980), p. 915, 1.ª col., ll. 43-48. Cf. Miquel FORTEZA, obra citada a la nota 5, pp. 98 i 134.

25. *Op. cit.*, volum V (1985), pp. 496, 1.ª col., ll. 50-53.

26. *Idem*, p. 499, 1.ª col., ll. 11-14.

27. *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. Volum II (1956), pp. 858-861.

almenys, el 1494, un oficial de la Inquisició espanyola a València escrivia el següent, al seu *Repertorium perutile de pravitate haereticorum*:²⁸

«*Maraanatha* (*marrano*). Aquest terme és siríac més que no pas hebreu, i significa: "Nostre senyor ve". Ha vingut: que aquell que no ho creu, sigui anatema. Els rejudaitzants no creuen en la primera vinguda de Crist. Nosaltres, els cristians, esperem la seva segona vinguda, el dia del Judici. Però els rejudaitzants odien Nostre Senyor Jesucrist. No creuen que ell sigui el Senyor, que ha vingut. Que siguin anatemes! *Maraanatha*! És per això, perquè diuen entre ells aquesta paraula, que a tot Espanya els anomenen "marranos". I d'aquí ve la fórmula: que els *maraanatha* siguin anetemes.»

Llevat de l'error d'anomenar *siriac* el que, en realitat, és arameu, l'autor anònim (encara que li segueixo la pista de molt a prop) per a nosaltres té l'avantatge, alhora, de ser un eclesiàstic oficial del *sant ofici*, d'haver publicat la seva definició tan d'hora com el 1494 i de ser un castellà que explicava el fet a València. O sigui, que un personatge «dels de dins» del tot ens explica què creien oficialment els eclesiàstics més directament interessats a la qüestió: que els conversos havien adoptat un mot arameu, que significa *el Senyor ve*, per conèixer-se entre ells; un signe de reconeixement, una «paraula de pas» que, per tant, no comportava al principi cap mena de sentit pejoratiu.

Per què haurien escollit una paraula aramea? Molt senzill. Els conversos, *com a grup*, coneixien molt poc —o quasi gens— l'hebreu ancestral. Ja sabem que l'aramèu no és del tot aliè a les Escripures ni a la litúrgia judaica. I, a més, *maran ata* és una de les poques, poquíssimes, paraules aramees (o de qualsevol altre origen que no sigui el grec, traduïdes o no) que apareixen al Nou Testament. La trobem un sol cop, en una de les cartes de l'apòstol Pau; i el verset ens aclareix de seguida que, contràriament al que abans llegíem, no té res en comú, per l'origen ni tan sols pel sentit, amb "*maldició*", sinó certament amb el que ja deia l'inquisidor de València: «Si algú no estima el Senyor, que sigui reprovat! *Maran ata!*»²⁹ I a la nota corresponent de la Bíblia montserratina, hi trobem aquest comentari: «Frase aramea, que devia entrar de bona hora a la litúrgia. Significa: "Senyor nostre, veniu" o "Nostre Senyor ve".³⁰ D'altres versions, com l'espanyola de Nàcar-Colunga, ens fan més clara la frase: «Si alguno no ama al Señor, sea anatema. *Maran ata.*»

28. Obra traduïda al francès i editada, en resum, per Lluís SALA-MOLINS, amb el títol *Le dictionnaire des inquisiteurs. Valence 1494*. París, 1981. La nota 4 de la p. 294 és particularment remarcable i ha estat elaborada de manera especialment substancial, referida específicament a la paraula *marrane*.

29. 1 Corintis, 16:22.

30. *La Bíblia*. Versió dels textos originals i notes pels monjos de Montserrat. Segona edició, abril del 1975, p. 2.815.

És lògic que els inquisidors pensessin, a tort o a raó (ells que, amb el seu aparell policíac, arribaren a saber tantes coses) que els conversos feien servir l'única paraula neotestamentària que els podia ser útil per tal de denotar que el Messies encara no havia vingut, puix que ells podien dir en arameu que «venia». Aquesta era en tot cas —i és l'únic que volem fer constatar— la creença dels medis eclesiàstics i mitjanament cultes que hi havia a l'època, i encara un segle després. No oblidem que el llibre, que els degué resultar útil, tingué una reedició, a Venècia, el 1588.

No és, doncs, ben bé que «las repetidas prohibiciones papales y reales contra el uso de la voz *marrano* prueban ya que no era término eclesiástico y culto como *maranatha*». Certament, la paraula seria «un insulto de la plebe, que las altas esferas rechazaban como ajeno a su lenguaje y contra-productente en sus efectos». Però això seria després, i com un efecte més o menys indirecte de l'activitat inquisitorial. Fins llavors, els documents que conec assenyalen que el qualificatiu no arribava al rang de l'insult; si més no, no era amb aquest esperit que podien rebre'l els descendents dels *conversos*. I per tant, no mancava qui feia ús de l'epítet, per saludar-los amb un tarannà més o menys burlata.

Prosegueix Coromines: «Sin embargo, la ocurrencia de Mariana» (que, com ja acabem de veure, no era d'ell i, en canvi, venia de molt més lluny) «tuvo éxito en España, porque permitía echar un manto culto y forastero sobre la expresión que los españoles se oían aplicar injustamente por los extranjeros hostiles, como voz españolísima, tanto éxito tuvo la idea que todavía la ampara la *Ac(ademia)* con su autoridad, atribuyendo a *marrano* el sentido de “persona maldita y descomulgada” que nunca tuvo precisamente». I no tan sols, afegim, la *Real Academia Española de la Lengua*, sinó també d'altres diccionaris de la llengua espanyola, com el de Julio Casares, que diu exactament el mateix.

En tot cas, és obvi que les discussions i dissertacions de filòlegs i erudits sobre aquesta paraula espanyola són ben antigues, i encara n'hi ha molts que no les donen per acabades. A títol d'inventari, i perquè em sembla que el tema s'ho mereix, resumiré breument el desenrotllament i l'estat de la qüestió.

Un dels primers a haver-se plantejat el problema (que com hem vist, ja existia a finals del segle xv), fou el bisbe de Zamora Diego de Simancas,³¹ que el 1575 donava *marrano* com a equivalent de *porc*, encara que assenyalaria que hi havia hagut qui l'entroncava amb *marab*, rebellar, i amb *maranatha*, que també errava en traduir-lo per «anatema». I afegia: «Caeterum cum fateantur omnes nomen marrani apud nostrates ortum fuisse, cumque nomen sit barbarum, et novum, et a vulgo inventum, ac duplici et

31. *Defensio statuti Toletani a sede apostolica saepe confirmati, pro his, qui bono & incontaminato genere nati sunt*. Publicat a Anvers, amb el pseudònim de Didaco VELASQUEZ.

non simplici prolatum, verisimilius fuisse derivatum, quod errare significat». Devia referir-se, en aquest darrer cas, al verb *marrar*. Aquesta venia a ser, a la primera meitat del segle, l'opinió de Gonzalo Fernández de Oviedo,³² que tanmateix preferia l'altra accepció del verb: «Marrano propiamente quiere decir falto, porque marrar quiere dezir faltar en lengua castellana antigua, e faltar e ser falto el ombre de lo que promete es cosa de mucha vergüença».³³ Per tant, tan sols considerava *marrano* el *convers* que no ho era de debò, i no pas tots els descendents de conversos. Tot i ser contemporani de la gran difusió de la paraula, tampoc no coneixia les raons de la seva existència; encara que, segons ell, s'havia fet popular a partir de les campanyes de fra Vicent Ferrer a principis del segle xv.³⁴

El primer treball important sobre el tema és obra d'Arturo Farinelli, *Marrano. Storia di un vituperio*,³⁵ resumit i aclarit per Albert A. Sicroff a *Les controverses des statuts de sang» en Espagne du XVe au XVIIe siècles*.³⁶ Al seu torn, Elias Lipiner ha reprès la qüestió a *Santa Inquisicao: terror e linguagem*,³⁷ on ha proposat noves etimologies possibles, no propugnades pels dos autors precedents. Tanmateix, haig de fer notar que alguna d'aquestes teories ja havia estat avançada, el 1966, per Benzion Netanyahu, a *The Marranos of Spain*:

«This, in my opinion, may well have been the source of the term marrano: a contraction of the Hebrew mumar-anus, created by the process of haplology (which caused the elimination of the first syllable) and by the similarity of the second word's ending to the Spanish suffix of the plural (or, if the development took place among ecclesiastics, who knew Latin, we may well assume that the ending -us, which called to mind a Latin suffix, readily changed to the Spanish ending -o). The derogatory meaning of «swine» may have been attached soon thereafter by the accidental similarity of the words, or may even have been a catalyst in that transformation (mumar-anus, maranus, marrano».³⁸

Ben abans, nogensmenys, Cecil Roth ja s'havia ocupat de la major part d'aquestes teories. I és que, com a autor d'una *History of the Marranos*, difícilment ho podia esquivar:

32. *Las quinquagenas de la nobleza de España*. Edició del 1880, a Madrid.

33. *Op. cit.*, I, pp. 279-280.

34. Cf. el resum que en dona Julio CARO BAROJA a *Los judíos en la España moderna y contemporánea*, Madrid, 1961-1962. Vol. I, pp. 383-385.

35. Ginebra, 1925.

36. París, 1960, pp. 249-251.

37. Rio de Janeiro, 1977, pp. 99-100.

38. Filadèlfia, 1966, p. 59.

«Many origins have been sought for this word. It has been derived from the Hebrew Mar'at 'Ayin, or Appearance of the Eye, as referring to the fact that these persons were only ostensibly Christians. Other fanciful derivations are from the word Mumar, or apostate, given a Spanish ending (Mumarano); Mohram Atta —«Thou art Excommunicated»; or Mar Anuss —«Master Anuss». However, the fact that the term was practically unknown amongst the Jews indicates that it did not originate amongst them and that a non-Hebrew origin must be sought for it. One such derivation which has been suggested is from the second word in the ecclesiastical term of execration Anathema Maranatha; another is from the Arabic Mura'in, signifying hypocrite».³⁹

Però Roth conclouïa, optant per la solució més fàcil i més pintoresca: «However, all this linguistic speculation is needless. The word Marrano is an old Spanish term dating back to the early Middle Ages and meaning swine». En aquesta mena de sortida fàcil per al problema encara té seguidors, sobretot en autors jueus altrament dignes d'estima. Com ara Léon Poliakov, que el 1975 escrivia: «...et pour commencer, l'histoire d'un mot significatif. Celle de marrano, qui veut dire porc...»⁴⁰

I amb això, ara li toca el torn a un mot groller, però d'un usatge ben viu, que ni el *Fabra*, ni la GEC (però sí l'*Alcover-Moll* i el *Coromines*) han recollit a les seves planes, amb l'accepció a què ens referim, s'entén. Es tracta de *fava*, amb el sentit translàtic de «gland del penis» o «extrem del membre viril».

L'usatge més antic que li dona el *Coromines* és de l'any 1600, no menys que al rector de Vallfogona.⁴¹ Ara, puc afegir el seu ús a Tortosa i a València, entre el 1487 i el 1489, almenys.

A València, l'any 1487, es tractava d'aclarir si Francesc Alfonso, un descendent de jueus conversos, havia estat circumcís o no. El gland del seu penis presentava unes cicatrius sospitoses, que l'acusat explicava dient que, feia quatre anys, havia tingut «mal de lo membre, moltes e diverses vegades; ço és, plagues y scaldadures, les quals se curava algunes voltes ab aygues y pólvores, y que algunes voltes han curat alguns cirurgians». Amb la declaració, el 3 d'octubre del 1487, d'un d'aquests cirurgians, tenim documentat (ara com ara) l'ús més antic del mot *fava* que coneixem fins ara: «pot haver hun any, poch més o menys, que ell testimoni curà al dit Francesch Alfonso de huna plagueta que tenia en lo membre, a manera de scaldadura, y la curà ab certa aygua y pols; la qual tenia de part demunt, a rayz de la fava».

39. Nova York, 1966, reedició de l'obra del 1932. P. 27 i 28.

40. *Hommes et bêtes. Entretiens sur le racisme*, París, 1975, p. 174. Citat per L. SALA-MOLINS, op. cit., nota 4 de la p. 294.

41. *DECLC*, volum III (1982), p. 916, 2.ª col., ll. 40-42.

Afegim, de passada, que la mateixa declaració ens forneix igualment el testimoni d'un usatge més antic que l'enregistrat a l'*Alcover-Moll* del castellanisme *rayz*.

Menys de dos anys més tard, tenim una situació semblant amb el cas d'un tortosí. Aquest cop, la declaració anà a càrrec d'una dona que havia tingut cura d'ell, a més o menys les mateixes circumstàncies, i les seves paraules també aclariren la situació: «Quan hagué possats (*sic*) ablaniments al dit cap del membre, e obrí la pell, trobà la fava tota picada de nafras.»

Alguna d'aquestes cures es feia a base de *verdet*. Esment curiós, a finals del segle xv, d'un principi de la medicina medieval que, degudament posat al dia i estudiat científicament, no rebrà rang de medicament fins quatre segles i mig després.

No gaire més tard, el gener del 1492, una dida de Tortosa declarava en un cas semblant: «la criatura stava un poquet defectuós en lo membre, emperò era tan poch que apenes se mostrava la fava».

La paraula que —sembla— hom podia fer servir amb un xic més de correcció, com a sinònim del membre viril (i no pas solament de l'extrem) era *vit*. La trobem pronunciada per un calçater de Tortosa, quan explicava el que els havia passat parlant amb els seus companys, quan eren xiquets: «e digueren-se los uns als altres que's treguessen lo vit». La declaració era del març del 1489; però el fet que contava havia succeït uns vint-i-quatre anys abans; o sigui, cap el 1465.

Vit la tenim documentada al segle xv, i avui encara té ús (o, fins i tot, és viva) a dues llengües romàniques, el francès i l'occità. Al francès, baldament els diccionaris corrents no l'incloguin, ha tingut entrada a la literatura; com, per exemple, a alguns versos de Verlaine. A l'occità, encara viu —almenys— a l'expressió *viet d'ase*. Precisament, la que sembla recordar un esment del notari i filòleg valencià del segle xv, Joan Esteve: «lo vit de l'ase vos saluda».⁴²

Tanmateix, a la llengua occitana moderna, i sobretot als principals autors provençals (com Mistral) ho han transmudat en simple exclamació. Però els diccionaris admeten el mot —i els seus derivats, com *viedasariá*, *bajanada*— amb la grolleria ingènua de només acceptar-la com a sinònim de *merinjana* (albergínia), que també és cert, encara que l'occità compta ja amb el vocable *albergina*.

A documents d'aquesta mena, que recullen totes les xafarderies dels veïnats, no ha d'estranyar-nos que hi sovintegin els mots que significaven ximpleses, futeses i bagatelles. En puc presentar tres; dos ja eren coneguts, però l'altre no.

42. *Liber elegantiarum viri eruditissimi civis Valentiani regie [sic] auctoritate notarii publici, latina et valentiana lingua exactissima diligentia emendatos*. Venècia, 1498 (1472).

Comencem per *farendures*, del qual puc avançar quasi un segle la datació. L'*Alcover-Moll* ens l'assenyala a Santa Coloma de Queralt l'any 1565, amb el significat de «fardatge, conjunt de coses inútils o insignificants». Segurament és el sentit amb què el trobo a València, l'any 1487, dins del context següent: «Com fray Figuerola havia de sermonar en la Seu de la fe, un home qui llavors present era, dix tals paraules; ço és: «Hara's metrà frare Figuerola a dir farandures.»

Badomies també és als diccionaris. Li donen el sentit de nicieses, o impostures. La trobo l'any 1491, així que deu ser contemporània de la cita que dona l'*Alcover-Moll*, de Pere Miquel Carbonell. Quant a l'exemple que he trobat, diu: «Açò'm durà fins a la mia abjuració, que eran grans badomies e errors.»

I finalment, *albardoneries*, que en un principi, com que les feia un *innocent*, vaig pensar que significava ximpleses. Però el seu origen probable, d'albardonar, que vol dir «enganyar amb bones paraules», fa sospitar que es tracti d'això: «És un home cegallós, que veu molt poch, y és innocent y fa mil albardoneries.» (1493).

Per cert, potser resultarà que hem avançat força la datació de cegallós, «d'ulls vermellosos, plorosos o lleganyosos». No n'he vist cap data concreta, però sembla que el facin aparèixer com relativament modern. I també, per cert, ¿quan es decidiran els nostres filòlegs a fer entrar als diccionaris el mot *innocent* amb l'accepció addicional que ja tenia a principis del segle xv? ¿O és que potser no se'n recorden, de l'*Hospital d'Innocents*, fundat el 1409 a València?

Tampoc no manquen les paraules de procedència indiscutiblement espanyola. Però, tenint en compte la situació peculiar de l'època, així com les hipòtesis que, al seu moment, vaig proposar a l'entorn d'una qüestió que s'hi troba properament relacionada, ara no m'aturaré en el tema. Però sí que remarcaré la presència del mot *novio*. Castellanisme o no, o tal vegada mossarabisme com suposa Coromines,⁴³ és un vocable documentat en aquella època a Isabel de Villena i a Jaume Roig. L'he trobat una vegada, l'any 1490: «Quant fuy novio ab la dita na Aldonça, muller mia...»

Els documents amb què treballa també ens permeten de confirmar l'usatge, a les dècades de 1480 i 1490, de paraules com *bolquims* (bolquers), que l'*Aguiló* cita segons un document del 1480. La trobo a Tortosa, el 1489, a l'entorn d'un obsequi fet a una partera: «Digues, Mortat, ta muller ha parit? Jas, vet ací un lançol perquè ta muller ne faça bolquims per a la criatura.»

També és el cas de *sessions* (per *accessions*), potser encara viu a Mallorca, en el sentit dels accessos de febre que tenien els malalts de tercianes o quartanes. El trobo a declaracions absolutament contemporànies (potser només un any anteriors) de la part corresponent a l'incunable *Quesits e*

43. *DECLC*, volum v (1985), p. 986, 2.ª col., ll. 12-20.

perquens d'Albert Gran, estampat a Barcelona per Pere Posa el 1491.

El mateix puc dir de *vinça* (vinsa), que tant jueus com conversos solien treure, ritualment o per costum, de la cuixa dels quadrúpedes que es menjaven. Aquest mot, els diccionaris el tenen documentat cap a la mateixa època que ens ocupa; però el seu ús adquireix una força suplementària, donat el context en què l'aplicava una part minoritària de la població.

Sense deixar aquest sector, descobrim a Tortosa l'ús del mot *espipellar*, que amb el seu significat de «collir o prendre petites porcions d'una cosa» l'*Alcover-Moll* només documenta entre 1879 i 1891, tot al més aviat, i sempre a les Illes. Ara li podem afegir aquesta frase del mes de març del 1489: «E après que (la carn) havia stat un poch en la aygua, la dita sa senyora la *spipallava* tota e netajava del greix.»

Potser igualment privatiu d'ells, en referència a costums i tradicions ancestrals, tenim encara *mortori*. Probablement, per: mortuori. De manera semblant al que l'*Alcover-Moll* ens diu que a Gòsol significava «certificat de defunció», per a la persona descendent de jueus volia dir les honres rituals dedicades a un dels seus morts. Acte que també anomenaven *asseguda* (per la manera de portar-lo a terme) i també, molt més sovint i més apropiadament, *confort*. Resten doncs, i ben segur, força més mots per comentar. Certament, els qui fan referència a costums i cerimònies pròpies dels jueus, practicades pels conversos. Com el *confort* susdit, o *vijola*, etcètera. Penso que tots aquests, en raó de la seva especificitat mateixa, mereixen per ells sols un lloc a part a l'obra que hi dedico.